

Остапченко Олена Вадимівна, старший
викладач кафедри української мови
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Великі географічні . . . курйози, або Як виникають назви

Стимулювання пізнавальних інтересів, свідомого потягу до знань – сьогодні ці завдання ставить перед собою кожен викладач, який прагне організувати навчально-виховний процес і дозволити учнів як творчу діяльність, спонукати молодих людей до шанобливого й чуйного ставлення до рідної мови, опанування її невичерпними скарбами.

Успішність реалізації завдань лінгвістичної освіти значною мірою залежить від урахування індивідуальних навчальних можливостей учнів, створення ситуації співробітництва у спілкуванні, що дозволяє сформувати здоровий психологічний клімат у колективі, розбудити творчу активність, налаштувати на досягнення успіху.

Уміле й доречне застосування активних методів навчання, або методів педагогічного стимулювання, що є складником інноваційних технологій, – а це проблемні завдання, “мозковий штурм”, евристична бесіда, навчальна дискусія, мовні ігри, змагання, конкурси, вікторини тощо, – дають можливість перетворити навчання на захопливий процес пошуку істини, сприяють інтенсивному засвоєнню знань, піднесенню рівня мовленнєвої культури.

У цій рубриці журналу ми пропонуємо цікавий лінгвістичний матеріал з сучасної української мови і мов світу, загального мовознавства, історії мови, етимології, який може бути використаний як під час занять, так і в позааκласній навчально-виховній, факультативній, гуртκовій та індивідуальній роботі, а також запропонований учням чи студентам для самостійного опрацювання на дозвіллі.

Проблемні завдання, мовні загадки і парадокси, лінгвістичні ігри - ці перевірені досвідом форми навчально-виховної роботи, так звані інтелектуальні розваги, дуже полюбляють учні й студенти, із задоволенням використовують викладачі, бо відчувають надзвичайну силу таких змагань, яка пульсує в напрузі пристрастей і злетах думки. В атмосфері співробітництва, взаємопідтримки, партнерства молоді люди мають змогу торкнутися серцем до життєдайних джерел рідної мови, отримати комунікативний досвід. Адже саме практична діяльність відточує виразність думки, шліфує тонке відчуття виражальних можливостей мови, формує якісні ознаки мовлення.

Не прагнучи дати вичерпну наукову інформацію про те чи інше лінгвістичне явище, ми ставимо своїм завданням збудити інтерес до цікавих, а подекуди й дивовижних мовних проявів, заохотити читачів до самостійних пошуків істини та нових знань, осягнення мозаїчної картини світу мови через призму проблемності. Саме цим і зумовлено формат подання матеріалу: кожне питання – ніби збільшувальне скло, крізь яке лінгвістичний факт, ця маленька краплинка мовного океану, стає зримим, доступним і водночас не втрачає дивовижної загадковості.

Наша сьогоднішня мандрівка – до дивовижного світу географічних назв.

Серед сотень і сотень тисяч слів мови чи не найцікавішими є власні назви, а з-поміж них – топоніми, тобто найменування географічних об'єктів. "Архівом, літописом землі" назвала топоніми професор Алла Коваль, відомий український мовознавець. З правічних глибин несуть вони до нас відомості про ту місцевість, яку називають, про людей, які творили назви. Але дуже часто ці "архіви" настільки давні, що містять більше легенд і міфів, ніж наукової правди. Докопатися до першооснов назви, з'ясувати її етимологію – що може бути цікавішим?

До того ж, найбільш курйозні випадки досить часто трапляються з географічними назвами, коли вони переходять із мови в мову і починають жити своїм окремих, новим життям, тобто писатися і вимовлятися без огляду на мову-джерело. Відомий російський лінгвіст Лев Щерба назвав відтворення у вимові й на письмі іншомовних власних назв, у тому числі й географічних, “маленьким стихійним лихом”. Справді, такого розмаїття форм і способів передачі запозичених слів, мабуть, немає у жодній іншій групі чужомовної лексики.

Тож, розгорнувши уявну географічну мапу, поміркуймо над цікавими, а подекуди й курйозними назвами, які на ній трапляються, і спробуймо зробити для себе хай не “великі географічні”, а хоча б маленькі лінгвістичні відкриття.

1. Дослідники вважають, що *Чорне море* – це помилкова назва. Існує наукова версія, що насправді воно називалося в давнину *Червне (Червоне)*. Як же трапилася така помилка?

2. Більшість сучасних учених-істориків вважають, що билинний богатир Ілля *Муромець* – насправді історична особа. Але родом він зовсім не з давньоруського міста Муром. Звідки ж у нього таке ймення – Муромець?

3. У книзі “Таємниці розкриває санскрит” (К.: Вид. центр “Просвіта”, 2001) український індолог С. Наливайко висуває цікаву наукову гіпотезу, що *кімери (кіммерійці)*, про яких згадує Геродот у своїй знаменитій “Історії”, – це одне зі слов’янських племен, прашурів українців. Однією з підстав для таких висновків учений вважає такі дві особливості передачі грецькою мовою звуків інших мов, а саме: 1) слов’янським чи індійським звукам *с, ш* у грецькій мові відповідає *к* (наприклад, укр. *слава*, санскр. *шравас* – грець. *клеос*; укр. і рос. *серце/сердце* – грець. *кардіа*; укр. і рос. *десять*, санскр. *даша* – грець. *дека*); 2) чужомовне *в* у грецькій мові найчастіше передається як *м* (наприклад, передача слов’янської назви *Новгород* як *Немогардас*). Спробуйте прикласти ці закономірності до згаданих Геродотом слів *кімери (кіммерійці)*, *Кіммерія*, *Боспор Кіммерійський*, *Кіммерійські вали*. Які

праукраїнські топоніми, на думку дослідника, були так передані грецькою мовою?

4. Учені вважають, що географічні назви *Оксфорд*, *Боспор* (давнє найменування Керченської протоки) і *Ексампей* на Південному Бузі (легендарна скіфська святиня, про яку згадує ще Геродот у V ст. до н.е.) поєднані спільним походженням і лексичним значенням. Що ж означають ці топоніми?

5. Серед кийвських топонімів багато назв пов'язано з давніми поселеннями представників різних народів, що мешкали в місті і його околицях, напр. Татарка, Німецька слобода, Латинський квартал і под. Чи не належить до таких назв і *Китаїв* (*Китасве*)? Можливо, назва цієї історичної місцевості на південній околиці Києва походить від слова *китайці*?

6. На карті Києва є багато цікавих історичних назв, пов'язаних з бурхливими подіями давнини. Одне з таких слів – *Мишоловка*. Чому цю місцевість на півдні Києва називають саме так?

7. Існує думка, що назва кримського міста *Судак* походить від найменування риби, яка нібито водилася в Чорному морі й навколишніх озерах у величезній кількості і якою торгували місцеві купці. Чи слушне це пояснення?

8. Яке кримське місто-курорт одержало назву від радісного вигуку грецьких мореплавців, що нарешті побачили землю, - “Берег!”?

9. Яке місто – *Запоріжжя* чи *Дніпропетровськ* – називалося з 1919 р. до 1926 р. *Січослав*?

10. Усупереч своїй “солодкій” назві, місто Ізюм розкинулося не серед виноградних долин Півдня, а на річці Сіверський Донець у Харківській області. Чому воно так називається? У чому ж “родзинка”, а точніше загадка цієї назви?

11. *Гуляйполе*, *Непхай-балка*, *Нежуриць*, *Нетронь*, *Неунивай*, *Нерубай* - що це за дивні назви? Як утворилися? Яким географічним об'єктам належать?

12. Чи правда, що **Труханів** острів у Києві завдячує своєю назвою половецькому хану *Тугорхану*?

13. Переважна більшість іншомовних географічних назв передається українською мовою за допомогою практичної транскрипції, тобто близько до їх звучання у мові-джерелі, напр. *Birmingham* – *Бірмінгем*, *Lyons* – *Ліон*, *Bonn* – *Бонн* і под. Однак іноді назви звучать і пишуться зовсім відмінно від їх першоджерела.

Спробуйте встановити, як українською мовою називаються міста, які на мапах їх рідних країн позначені так: *Wien*, *Napoli*, *Kobenhavn*? А як українці вимовляють назви міст, які рідними мовами звучать так: *Парі*, *Рома*, *Марсей*, *Істанбул*? У чому причина появи такого міжмовного варіювання географічних назв?

14. Це відоме всьому світові німецьке місто чехи називають *Lipsko*, поляки – *Lipsk*. А як його називають самі німці? Якою є українська назва?

15. Мешканці цієї країни називають її *Magyarország*, а себе *magyar* (*мадяри*). Німецькою мовою її назва *Ungarn* (*Унгарн*), польською *Hungaria* (*Хунгарія*). Як називється ця країна українською мовою?

16. Цю країну, розташовану в центрі Європи, її корінні мешканці називають “*землею дойчерів*”. Французькою її назва має форму *Allemagne*, іспанською – *Allemania*. Що це за країна?

17. Першоосною назви цієї країни є значення “*земля полян*” або “*польова країна*”. У давньоруських джерелах і народних піснях її ще називали *Лядська земля*. У часи Середньовіччя це королівство мало офіційну назву, скальковану (дослівно перекладену) з латинського виразу *res publica* – “*справа народу*”. Про яку країну йдеться?

18. Існує версія, що ім’я одного з трьох легендарних *братів-засновників Києва* дало назву західнослов’янському племені та його країні, а назва іншого південнослов’янського народу та країни веде своє походження від імення другого брата. Назвіть ці країни і племена.

19. Яка “*зелена земля*” на 80% укрита шаром криги?

20. На якій “льодовій землі” завдяки теплій течії Гольфстрім вирощують навіть банани?

21. Що спільного (з погляду походження) мають назви півострова *Юкатан*, *Алеутських* островів, африканської річки *Арувімі* та австралійської тварини *кенгуру* ?

22. Назва якої південноамериканської країни перекладається з іспанської як “срібна”, хоч жодного родовища срібла там немає?

23. Яке спільне значення об’єднує назви індіанських племен *апачі*, *ірокези*, *команчі*, *кариби*?

24. Яка частина світу завдячує своїм відкриттям одному славетному мореплавцеві, а названа іменем зовсім іншого мандрівника?

Відповіді на питання вікторини

“Великі географічні . . . курйози, або Як виникають назви”

1. Походження назви моря деякі вчені пов’язують із промислом, відомим у Київській Русі ще з X століття - виробництвом червоної фарби для тканин, надзвичайно стійкої та яскравої. А отримували її з *червця* (сокоживної комахи кошеніль). Барвник користувався величезним попитом в іноземців, тож і море, яким пливли купецькі кораблі з Візантії за червцем і червоною фарбою, називали в давнину *Червним*. Згодом у назві відбулася фонетична зміна – і з *Червного* воно стало *Чорним*.

2. Дослідники вважають, що легендарний богатир справді жив у XII ст. і служив київському князеві Володимирі, але народився і виріс не в далекому від Києва Муромі, звідки він навряд чи зміг би прибути до Києва на поклик князя лише за п’ять (!) годин, як про це твердять перекази. Ілля народився лише за сто верст від стольного міста – в поселенні *Моровій* (*Моровець*, *Моровійськ*) на Чернігівщині. Ці та інші факти свідчать, що насправді богатиря звали Моровець (Ілля з Моровця), а згодом з якихось причин нарекли Муромцем.

3. В “Історії” Геродота справді згадується могутня країна *Кімерія* та її численний і войовничий народ *кімери* (*кімерійці*), які в V ст. до н. е., до приходу скіфів, займали обширну територію від Таманського півострова до Дністра й далі на північ від Чорного моря. Про *кімерів* (*кімерійців*) на цих землях оповідає ще Гомер близько VIII ст. до н. е. *Кімери* були, як зазначає С. Наливайко, автохтонним, споконвічним населенням на території України, нашими пращурами. Хто ж вони, ці літописні *кімери*?

Якщо прикласти до цих назв згадані дві особливості передачі грецькою мовою звуків інших мов (звукам слов'янської чи індійської мов *с*, *ш* у грецькій відповідає *к*, а чужомовне *в* у грецькій мові найчастіше передається як *м*), можна зробити висновки, що літописні *кімери* – це ті ж *сівери-сіверяни*, *Кімерія* – це *Сіверщина*, *Боспор Кімерійський* – це *Боспор Сіверський*, *Кімерійські вали* – це *Сіверські вали*, а сучасні назви *Сіверський Донець*, *Новгород-Сіверський* грецькою мовою часів Геродота звучали як *Кімерійський Дінець*, *Новгород Кімерійський*. Цікава версія, чи не так?

4. Ці назви віддалених один від одного географічних об'єктів, на перший погляд такі різні, насправді етимологічно тотожні, тобто мають спільне походження і семантичну єдність, виражену різними лексичними засобами: усі вони означають “*Водопій Биків/Корів*”, “*Шлях Бика*”. На думку вчених, у цих давніх назвах, які виникли ще в доісторичні часи, відбито поклоніння земному втіленню бога – Священному Бикові, культ якого особливо виразний у трипільській культурі, а також у шумерській, єгипетській, індійській, іранській міфологіях.

5. Ні. З китайцями ця місцевість на півдні Києва ніяк не пов'язана. За однією з версій, назва походить від тюркського слова “*китай*” – *укріплення, фортеця*. Інша гіпотеза пов'язує топонім з іменем князя Андрія Боголюбського, прозваного *Китаєм*, який наприкінці XII ст. заснував тут палац-фортецю.

6. Як свідчать історичні пам'ятки, Богдан Хмельницький, відступаючи 1651 року зі своїм військом під натиском польського гетьмана Радзивілла,

наказав зайняти оборону на підступах до Києва – у давніх укріпленнях Китаєва. Саме в цю пастку, як у мишоловку, вдалося козакам заманити ворога. Відтоді ця місцевість і одержала таку дивну й пам'ятну назву – Мишоловка.

7. Ні. Це яскравий приклад “народної (побутової) етимології”. Існує кілька пояснень назви Судак, однак жодна з наукових версій не пов'язує ім'я цього причорноморського міста з назвою риби. Одне з тлумачень виводить сучасну назву з тюркського *су даг* – “гірська вода” (су – “вода”, даг – “гора”). На думку С. Наливайка та інших дослідників, нинішній Судак – це згадуване в літописах і давніх пам'ятках місто *Сугдея*. Йому та його мешканцям *согдам* (в авестійській формі *сугудам*), чиє ім'я на санскриті означало “могутні бики”, “могутні воїни”, чимало місця присвятила “Велесова книга”.

8. *Ялта*, тобто “берегова”, назвали це поселення греки (від гр. *ялос* – “берег”). У стародавніх пам'ятках вперше згадується під назвою *Яліта*, *Джаліта*.

9. Це місто *Дніпропетровськ*. Закладене 1777 р. за наказом Г. Потьомкіна на місці козацької слободи Половиця, воно було назване на честь цариці Катерини II *Катеринославом*. З 1897 р. мало назву *Новоросійськ*, у 1902 – 1926 рр. знову *Катеринослав*, в 1919 р. – *Січослав*, а з 1926 р. має сучасну назву *Дніпропетровськ*. Це місто може претендувати на “рекорд” в Україні за кількістю перейменувань. А Запоріжжя носить своє сучасне ім'я з 1920 р., до того воно звалось *Олександрівськ* (на честь командувача 1-ої армії князя Олександра Голіцина).

10. Більшість учених вважають, що назва *Ізюм* – це видозмінене татарське слово *гузун* “переправа”. Версія тим більш імовірна, що місто лежить на річці Сіверський Донець при впадінні в нього річки Ізюмець. А з родзинками (рос. *ізіум*) назва міста ніяк не пов'язана.

11. Місто *Гуляйполе*, хутори *Нежуриць*, *Нетронь*, *Неунивай*, ліс *Нерубай*, урочище *Непхай-балка* – усі ці географічні назви можна знайти на мапі України. А утворені вони лексико-синтаксичним способом, тобто

злиттям в одне слово цілого словосполучення. До речі, в українській мові цей спосіб словотворення не такий вже й рідкісний: порівняйте, наприклад, відомі й популярні прізвища *Вернигора*, *Убийвовк*, *Тягнирядно* та ін., а також слова *сьогодні*, *спасибі*, *натшесерце*, *запанібрата* тощо.

12. Назва цього острова, яка в стародавніх документах згадується також як *Турханів*, *Туханів*, *Тухонів острів*, справді походить, як вважають дослідники, від імені половецького хана *Тугорхана*. Наприкінці XI століття в цих мальовничих місцях вздовж лівого берега Дніпра в Києві була літня резиденція його дочки – дружини київського князя Святополка. Згадаймо рядки Ліни Костенко:

Я виросла у Київській Венеції.
Цвіли у нас під вікнами акації.
А повінь прибувала по інерції
І заливала всі комунікації.
Гойдалися причали і привози.
Світилися кіоски, мов кіютики.
А повінь заливали верболози
По саме небо і по самі котики.
О, як було нам весело, як весело!
Жили ми на горищах і терасах.
Усе махало крилами і веслами,
І кози скубли сіно на баркасах.
І на човнах залитими кварталами,
Коли ми поверталися зі школи,
Дзвеніли сміхом, сонцем і гітарами
Балкончиків причалені гондоли.
І слухав місяць золотистим вухом
Страшні легенди про князів і ханів.
І пропливав старий рибалка Трухан.
Труханів острів... острів *Тугорханів*...

А потім бомби влучили у спокій.
Чорніли крокв обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
Моєї дерев'яної Венеції.

13. Німецька за походженням назва міста *Wien* (звучить як *Vi-i-n*, з довгим *i*) фіксується в європейських мовах по-різному. Українці традиційно називають столицю Австрії *Відень*. До нашої мови назва прийшла з польської (*Wieden*), а туди – з чеської (*Viden*). До речі, до XVI століття і в російських документах частіше зустрічалася форма *Виден*, а пізніше нормативною стала назва *Вена*, запозичена з італійської мови (*Vienna*) через посередництво французької (*Vienne*).

Італійське місто-порт *Napoli* біля підніжжя Везувію було засноване греками, які назвали його *Неаполіс* (нове місто). В українській мові узвичаїлася близька до грецької назва *Неаполь*, італійці ж вимовляють *Наполі*.

Столиця Данії *Kopenhaagen*. Самі данці називають свою столицю *Кьобенгавн*. У більшості ж європейських мов закріпилася форма, зорієнтована на німецьку вимову і написання: *Kopenhagen*.

Українською мовою столиця Франції *Paris* (французи вимовляють *Парі*) називається *Париж*, а ім'я міфічного героя, сина царя Трої, з яким пов'язують назву міста, звучить трохи по-іншому – *Паріс*.

Найбільше італійське місто *Roma* (італійці вимовляють Рома) українці називають *Рим*. Відмінність вимови й написання пояснюється впливом польської мови, де це слово має форму *Rzym* (вимовляється *Рим*).

Назва французького портового міста *Marseille*, яку французи вимовляють як *Марсей*, по-українськи звучить і пишеться *Марсель*.

Істанбул (*Istanbul*) – це, як легко здогадатися, найбільше місто Туреччини, назва якого українською мовою позначається *Стамбул*.

Як бачимо, міжмовні розбіжності у вимові і написанні тих самих слів бувають досить значними. Пояснюється це писемною традицією мови,

оскільки географічні назви засвоювалися українською мовою в різний час, через посередництво різних мов і різними шляхами – усним, а частіше книжним.

14. Це *Лейпциг*, німецькою *Leipzig* (німці вимовляють *Ляйпціг*).

15. Мова йде про *Угорщину*. В основі всіх наведених найменувань – давня самоназва угорців *mogor*, яку слов'яни засвоїли у формі **ugъri* (перший звук був носовим – *онгер*, *унгер*). Варіанти *Угре*, *Угры*, *Вугре* зустрічаються вже в давньоруських пам'ятках, у “Повісті времінних літ”. Сучасна назва *Угорщина* з'явилася в українській мові лише у XVIII ст. Російський варіант назви *Венгрия* пов'язують з впливом польського *We(n)gry* (*Венгри*) і оформленням назви за латинським зразком (кінцівка *-ія*).

16. Українці називають цю країну *Німеччина* (від *німець*, *німий* – той, хто не говорить моєю мовою, кого не можна зрозуміти). До речі, цим етнонімом слов'яни називали будь-яких іноземців. Російська назва *Германия* (*Ермания*) була запозичена з латинських джерел (*Germania*) лише у XVI ст. Наведені французький та іспанський варіанти назви цієї країни походять від латинського *gallus* “галл”. Так римляни називали *кельтів*, а їхню землю, підкорену Римом, – *Галлією*. Найцікавіше, однак, що *галл* у цих мовах означає “француз”, а зовсім не “германець”. Та й кельти – це не німці. Німецькою ж мовою рідна земля германських племен називається *Deutschland* (*Дойчланд*), тобто земля дойчерів. Отака-от етнічно-географічна мозаїка!

17. Це *Польща*. Поляки називають свою країну *Polska* (*Польська*). У XVII – XVIII ст. її офіційною назвою була *Rzecz Pospolita* (укр. варіант *Річ Посполита*), калька з латинського *res publica* – “справа народна”. В українській мові й досі вживаються історизми *ляхи* і *Лядська земля*, щоправда з негативним відтінком. Походження етноніма виводять від праслов'янського кореня *ляд* – “поле”, “необроблена земля, поросла чагарником”. Колись *ляхами* називали людей, що жили на таких землях.

18. Це проблемне, дискусійне питання, остаточної відповіді на яке сучасна етимологічна наука не дає. Однак більшість учених вважають цілком

імовірною й науково спроможною версію, що західні слов'яни – чехи – ведуть своє походження й найменування своєї землі Чехії від *Щека* – одного з трьох легендарних братів-засновників Києва, а ім'я другого брата – *Хорива* – дало назву іншому південнослов'янському народу – *хорватам* та їх країні *Хорватії*.

19. Гренландія (Gronland), дослівно “зелена земля”.

20. Ісландія (Island), тобто “льодова земля”.

21. Усі ці назви утворилися, можна сказати, помилково: слова *юкатан*, *алеути*, *арувімі*, *кенгуру* мовами місцевого населення означають одне й те саме - “Я вас не розумію”. Саме так на запитання прибульців-європейців “Що це? Як це називається?” відповіли своєю мовою корінні мешканці. Мандрівники ж зрозуміли ці слова по-своєму, отак і виникли ці географічні назви, а також найменування тварини.

22. *Аргентина* (Argentina – від лат. *argentum* “срібло”).

23. Усі ці слова мовами сусідніх племен означають “вороги”.

24. Берегів *Америку* першим досяг Христофор Колумб, а свою назву континент отримав на честь іншого славетного мореплавця – флорентійця *Амеріго Веспуччі*. До речі, саме Веспуччі першим висловив думку, що ці землі є новою частиною світу, яку він назвав *Новим Світом*. Назва *Америка*, створена лотарингським картографом М. Вальдземюллером, з'явилася на географічних мапах 1507 року.

Список використаної літератури:

1. Войтович Валерій. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Драчук В. С. Дорогами тисячоліть. - К.: Веселка, 1978.
3. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
4. Матвієнко А. М. Рідне слово. - К.: Всеукраїнське товариство "Просвіта", 1994. – 160 с.
5. Мозговий В. І. Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.

6. Наливайко Степан. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2001. – 288 с.
7. Одинцов В. В. Лингвистические парадоксы. – М., 1978.
8. Повість минулих літ: Літопис. - К.: Веселка, 1982.
9. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство: Посібник для шкіл, ліцеїв, гімназій. – Б. Церква, «Буква», 1996. – 190с.
10. Скуратівський В. Т. Місяцелік: Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1992. – 208 с.
11. Словник іншомовних слів / Упоряд. Л. О. Пустовіт та ін. - К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
12. Словник української мови: В 11 т. - К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
13. «Українська мова». Енциклопедія. - К.: «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.
14. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. - К: Рад. шк., 1989.
15. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.